

"TAGER DE VISCUM OG CUCUBALUS..." GLIMT FRA DEN MAGISKE FOLKEMEDISINEN

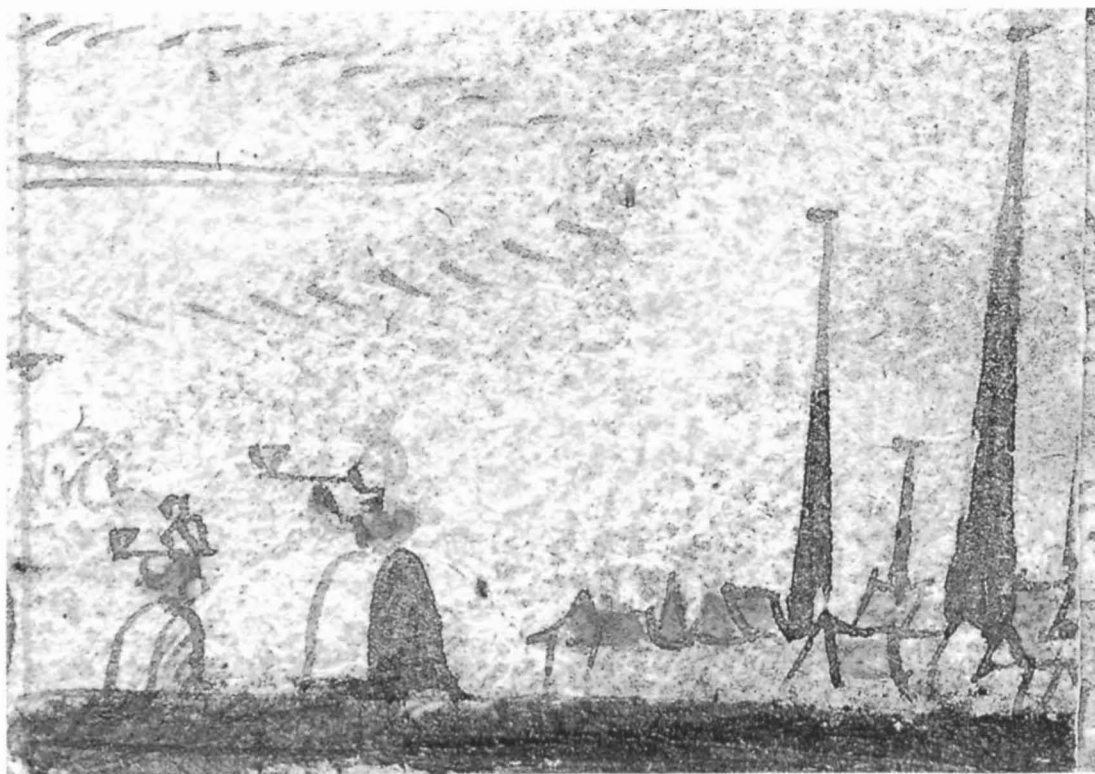
Herleik Baklid, høgskolelektor, Høgskolen i Telemark

Folkemedisin som begrep og fenomen kan være noe vanskelig å definere presist og å gi en presis avgrensning. Folkeminnegranskeren Olav Bø definerer det på følgende måte: "Det er vanleg å tale om folkemedisin i motsetning til lærd medisin. Folkemedisin er da å forstå som den sum av kunnskapar, røymsler og tankar folk gjennom tidene har gjort seg om sjukdommar og lækjemåtar."¹

Medisineren Per Holck har også en lignende definisjon: "Generelt brukes betegnelsen om behandlingsformer som ikke blir

utført av de autoriserte legene, men hos de brede lag av folket innenfor alle kulturer, overlevert og holdt ved like gjennom generasjoner, som en motsetning til den vitenskapelige legekunst."²

Disse to, med hver sin faglige bakgrunn, bygger sine definisjoner på to momenter som de er enige om. For det første settes folkemedisinen opp som motsetning til skolemedisinen eller den vitenskapsbaserte medisinen, og for det andre er kunnskapskilden til og utøvelse av folkemedisinen de brede lag av fol-

Matrosen Niels Trosner forteller i sin dagbok bl.a. om pesten i København sommer og høst 1711. Han skriver: "... at Smaa Pige Børn der gaee og Røger taaback og alle Quind Folck = for at dj Skal icke døe aff Pæsten". (NRA Manuskriptsamlingen 4to nr. 48 Niels Trosners dagbok).

ket, dvs. ikke autoriserte leger. Nå må man likevel vokte seg for å tro at det nærmest er vannrette skott mellom folkemedisinen og skolemedisinen. Opp gjennom historien finnes det flere eksempler på at det har vært en gjensidig utveksling av kunnskap mellom disse to formene for medisin.

Folkemedisinen kan vi dele i to undergrupper – rasjonell folkemedisin og magisk folkemedisin. Med rasjonell folkemedisin menes boteråd som vi ut i fra dagens kunnskaper kan forklare virkningen av, mens magisk folkemedisin vil si boteråd vi ikke kan forklare virkningen av ut i fra dagens kunnskapsmengde. Her må det dog tilføyes at mange av de folkemedisinske legerådene inneholder både rasjonelle og magiske elementer. Videre skal det også påpekes at grensene mellom rasjonell og magisk folkemedisin vil kunne endres etter hvert som vår kunnskap øker.³

I det følgende skal det trekkes fram noen eksempler på magisk folkemedisin som forekommer i skriftlig arkivmateriale i Statsarkivet i Oslo og i arkiver i København.

GEORG TYCHO HOLMS FOLKEMEDISINSKE NEDTEGNELSER

I begynnelsen av 1750-årene foretok den danske legen Georg Tycho Holm enkelte nedtegnelser av folkemedisinske boteråd som ble praktisert i Numedal og Sandsvær.⁴ Et av de noterte rådene er "Jmod Epilepsie for smaae børn". I parentes har han oppgitt at sykdommen i Numedal ble kalt "fang".

"Jmod Epilepsie for smaae børn (:Num. Fang:)

Tag Maven af den Fugl Tiuru /:Tiure:/ kaldet, (Tetrav:) med alt, hvad som er udi samme, tørre den, stöd det allsammen til pulver, og giv det syge barn en god Thee-Skee fuld ind i Die; hermed sagde en Præste-Kone i Nummedahlen sig, at have curert mangfoldige børn, saa de aldrig haffte faaet denne Sygdom igjen."⁵

Selve sykdomsbetegnelsen "fang" gjemmer i seg folkemedisinen forment sykdomsårsak. Det var vanlig oppfatning at sykdommer ble påført mennesker ved angrep av et overnaturlig vesen eller ved at en overnaturlig gjenstand trengte inn i menneskekroppen. De overnaturlige vesenene som påførte mennesker sykdommer, ble stundom oppfatta som menneskelignende, stundom som dyrelignende vesener. Således angrep sykdomsvettene mennesker på måter som mennesker eller dyr selv brukte. De kunne f.eks. slå, blåse og bite. Den velkjente sykdomsbetegnelsen "slag" for hjerneblødning, kommer av at en trodde sykdommen ble forårsaket ved at et vette slo til mennesket. Hudsykdommen elveblæst mente man ble påført mennesker ved at alver blåste på en. Sykdomsbetegnelsen "fang" for epilepsi, henger sammen med en forestilling om at et sykdomsvette tok fangtak rundt den syke. Kramper som følger et epileptisk anfall, ble gjerne forklart med at den syke strevde med å fri seg fra vettets fangtak.

I følge den refererte boteråda skulle en altså ta maven av en tiur, tørke den, deretter knuse den og så la det syke barnet innta det. Ingrediensen i denne råda er i sannhet ikke særlig appetittvekkende. For å forstå tankegangen her må vi gripe til det allmenne magiske prinsippet at det sjeldne og avskyelige hadde magisk virkning. Desto mer problematisk det var å få tak i ingrediensene eller midlene, desto større virkning hadde de.

Blant G.T. Holms folkemedisinske nedtegnelser fra Numedal og Sandsvær finnes også en oppskrift mot verk i leddene.

"Jmod Værck i leederne /:Arthritis:/ Tager de Viscum /:leed-vee:/ og Cucubalus /:leed grass:/ liige meget af hver slags, hvilcke tørrede kogtes under lugt Log i lidt Vand eller Öll en god Stund; heraf drack den syge een Thee-Kop fuld varmt og smurte sig tillige med noget af samme Decoct paa de smærtefulde Leeder; lagde sig, derpaa vel

tildækket til Sengs. Dette Raad brugtes meget og skal have hiulpet mange.”⁶

Dette er altså ei legeråd mot reumatiske lidelser. Røttene til det folkemedisinske prinsippet vi møter her, går tilbake til begynnelsen av 1500-tallet og en sveitsisk lege med det velklingende navnet Phillippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, med tilnavnet Paracelsus. Det medisinske prinsippet som Paracelsus er opphav til, går ut på at enhver urt er en medisinsk plante som har til oppgave å helbrede noen av menneskets sykdommer. For at menneskene skulle vite hvilke sykdommer de ulike plantene hadde en helbredende virkning på, bærer plantene spesielle tegn eller er merket på spesielle måter. De bærer ”Guds signatur” – derav navnet signaturlæren som dette medisinske prinsippet kalles. Tegna eller Guds signatur på plantene går på utseende, form, farge, smak og lukt. Ut i fra dette skulle en kunne trekke slutninger om og vite hvilke sykdommer de ulike plantene helbredet. Paracelsus’ signaturlære kom til å bli et av de dominerende prinsippene innen folkemedisinen.

La oss så vende tilbake til selve boteråda. Viscum eller leed-vee vil si misteltein, mens Cucubalus eller ledd-grass helst må være engsmelle. Mistelteinen har på stengelen fortykninger som minner om ledd. På tilsvarende måte har engsmella ved bladfestene rundaktige fortykninger omtrent som ved ledd på menneskekroppen. Disse fortykningene på både mistelteinen og engsmella, som altså gir assosiasjoner til menneskeledd, mente man i henhold til signaturlæren ville ha en helbredende virkning på leddplager. Vi har med andre ord her å gjøre med en magisk likhetsassosiasjon.

SØLVKORSET I FANA KIRKE

I en annen arkivkilde fra 1626 er det foretatt en fortegnelse over antikviteter i Bergen stift. Her heter det:

”Udj Bergenstift j Nordhorlehn, j Fanø Prestegield i Faneø Kircke, haffuer standitt itt Sølfkorss, [...] oc haffuer mange siden tilbedett samme Kors, oc hafft mange Superstitiones om samme Korss, saa att huo der vor syg oc gaff till dette Korss nogitt strax bleff hand helbred. Vor di lam da gaff di gemeenlig en fod aff sølff giord oc hengde den om korsit, eller oc ett anditt lidett Korss giort effter samme Korsiss shcikelse, [...] Anno 1546 da lod Peder Simenssøn Pastor till Fanø enda opbrende 6 Hesteless med Krykker oc Staffuer, som di haffde effter sig lagd till tegnn der vaare bleffne helbrede.”⁷

Ved sølvkorset i Fana kirke har altså syke mennesker søkt helbredelse og gitt gaver til det. Atferden denne kilden beskriver kalles for *votivgaveskikk*. *Votivgaveskikken* er også kjent fra andre steder i landet, ikke minst er den knyttet til Røldal stavkirke. I forbindelse med denne skikken forekommer det en *votivbønn*, dvs. en privat bønn som ikke følger noe fastlagt formular. Vanligvis er den framkalt av en krise- eller nødsituasjon, ikke sjelden sykdom. I *votivbønnen* inngår et løfte om en gave som et takkeoffer dersom en blir bønnhørt. Denne gava betegnes *votivgave*. I streng forstand er *votivgave* ei gave gitt etter et tidligere avgitt løfte, men begrepet blir også brukt om et offer som blir gitt samtidig med bønningen om hjelp. Foruten kors, slik som i Fana kirke, kan *votivgaver* også rettes til kirker, klostre, hospitaler, krusifikser eller hellige kilder.

Votivgavas art kan variere. Penger eller mynter har vært en svært vanlig *votivgave*, f.eks. til hellige kilder. I en del tilfeller ble det også gitt utstyr eller inventar til kirker. I denne beskrivelsen om korset i Fana kirke framgår det at lamme ofte ga en sølvfot. Denne typen *votivgave* kalles gjerne *identifikasjonsoffer*. Det vil si at *votivgava* er ei avbildning eller etterligning av den syke kroppsdelen det ble søkt helbredelse for. *Identifikasjonsofferet* kan også være laget av andre materialer

Her voxser fast alle slags urter... Gemeene mand betiener sig mest af karve... og i adskillige tilfælde, et slags almetræ er egentlig frangula, har hos os et synderligt navn, navnlig det træ som fanden flaaede geeden under, brugis meget af gemeene til at vomere og purgere effter, saa og mod skab, staphis agria eller luseurt holdis ellers for, den har været brugt mod koldesiuge, ... mod qvægets beenbrud brugis beengræss, humle og humlerødde kogte bruger og gemeene mand til udvortis lægedom, hypericon givis olie paa, brugis baade indvortis og udvortis...

Litt av svaret fra Nedre Borgesyssel prosti på spørreundersøkelsen i 1743 der det bl.a. ble spurt om urter. Fra: Norge i 1743, Bind 1, Solum Forlag 2003.

enn sølv, f.eks. av gull, tre eller voks.

MYNTER UNDER KIRKEGOLV

I grunnen under kirkegolv er det ved arkeologiske undersøkelser ofte funnet hundrevis, ja kanskje tusenvis av mynter. Myntmaterialet fra kirkefunnene danner gjerne ei mer eller mindre sammenhengende mynttrekke fra kong Sverres tid, dvs. slutten av 1100-tallet, og opp til våre dager. I mange tilfeller utgjør middelaldermyntene om lag 80% av det totale myntmaterialet fra ei kirke. Når det gjelder myntfrekvensen, dvs. det gjennomsnittlige antall mynter som pr. år er kommet under kirkegolvet innenfor en avgrenset tidsperiode, er den høyest under Håkon Håkonssons regjeringstid. Deretter avtar den gjennom hele seinmiddelalderen. I hundreåret etter reformasjonen når den et minimum, for deretter å nå en mindre topp i perioden ca. 1650-1730. Seinere avtar myntfrekvensen på nytt.

M.h.t. myntenens lokalisering i kirken har i flere tilfeller flesteparten av middelaldermyntene blitt funnet i koret. Videre har i en viss

utstrekning middelaldermynter dannet konsentrasjoner eller opphopninger. Etter reformasjonen endret dette seg. De fleste etterreformatoriske myntene er lokalisert i skipet, og de har dessuten hatt en spredt forekomst uten klare opphopninger. Hva kirkefunnmyntenenes verdimessige størrelse angår, så er de til enhver tid minste nominaler i sirkulasjon.⁸

Flere forskere har ment at myntene som er tilført kirkegrunnen, er blitt mistet av kirkegjengerne. Men la oss høre hva presten i Rødenes skrev i kallsboka på 1880-tallet etter at det ble funnet om lag 140 mynter i Rødenes kirkes korgrunn og i masser som var tatt ut derfra.

”Hvad der har bragt dem gennem gulvet er desverre efter al sansynlighed en hemmelig ofring til kirkekjelderens (til de døde?), hvorved man håbet helbredelse av sygdom for de gjenlevende eller befrielse fra sygdom (svek) for de barn, man bar til dåben. Denne mening ytrede her på stedet av mange da jeg selv antok, at myntene efterhånden av vanvare var faldt gennem de gamle øksetelgjede, formentlig både skjeve og utætte gulvplanker dels under ofringen, dels idet man tok offeret fra alteret. En mand i prestegjeldet erindrer at hans bestemor fortalte, at hun hadde fulgt en veninde ind i kirkesvalen på Rømskogen for at putte en skilling gennem gulvet. Fra andre kanter av landet has beretning om, at man mente at kunne helbrede den såkaldte engelske syke hos barn ved hemmelig at drage barnet gennem messe-skjorten og derefter ofre gennem gulvet, eller at man endog under altergangen berørte prestens kjole med skillingen og deretter lot den gli gennem gulvet. I Sørtorp kirke i Gudbrandsdalen skal resid. kapellan Peter Schnitler kort før sin forflytning derfra 1827 ha grepet denne overtro endnu in flagranti ved at opdage en slidt gulvspræk og trengte ind på klokkeren. Ved opbrytning av gulvet fandt han 6 spd. i småskillinger, som han overgav fattigkassen.”⁹

Dette kildebelegget viser altså at det ble ofret mynter ned i kirkegrunnen for å bli helbredet av sykdom. Ut i fra nedtegnelsen har dette vært brukt mot flere uspesifiserte sykdommer. Kirkegrunnen er et hellig område på samme måte som en hellig kilde. Da det i hellige kilder ble kastet mynter som votivgave for å oppnå helbredelse,¹⁰ må vi gjennom en slik sammenligning kunne slutte at også en del av myntene under kirkegolvene ble lagt ned som votivgave i terapeutisk hensikt.

Men nedtegnelsen spesifiserer dessuten at mynter ble lagt under kirkegolvet for å helbrede syke barn for svekk, dvs. engelsk syke eller rakitt. I parentes har presten antydnet at myntene var en ofring til de døde. Barnesykdommen svekk kunne i følge folketrua ha flere opphav, og i tradisjonen finnes spesifiserte betegnelser som f.eks. liksvekk, troll-svekk, og vassvekk. Liksvekk betyr at de mente det var de døde som hadde forvoldt barnets sykdom.

I Asbjørnsen stykke "En signekjerring" diagnostiserer signekjerringa gjennom støping at det syke barnet først har hatt troll-svekk, så vassvekk og deretter liksvekk.

For å helbrede barnet, spør signekjerringa barnets mor om bl.a. arvesølv.

"[...] Men der spørts etter arvesølv. Har du arvesølv?"

"Ja, jeg har et par gamle sølvmarker, jeg fekk i faddergave; jeg har ikke nennet røre dem før, men når det gjelder liv, så –" sa konen, og gav seg straks i ferd med å søke i leddikken på en gammel kiste.

"Ja, ja, den ene skal jeg legge i berg, - den andre i vatn, - den tredje skal jeg grave ned i vigd jord, der svekken er fanga; tre må jeg ha," sa kjerringen, " [...]."¹¹

Mynten som skulle graves ned på kirkegården, må betraktes som et offer til de døde

som altså hadde forvoldt liksvekken, og at ofringa er en måte å blidgjøre dem på.

Rødenesprestens refererte boteråd mot svekk ved ofring ned i kirkegrunnen må oppfattes på samme måte. Dette illustrerer et viktig poeng ved den magiske folkemedisinen. Selve behandlinga er rettet mot den formente sykdomsårsaken, ikke symptomene.

AVRUNDING

Disse glimtene viser at folkemedisinen har en sykdomsoppfatning og sykdomsforståelse og derigjennom også legeråd som bygger på en annen rasjonalitet enn den vitenskapelige skolemedisinen. Den magiske folkemedisinen innebærer en annen årsak-virkningsforståelse. Det er ikke alltid like enkelt å trenge inn i tankegangen bak ei magisk boteråd, men de hadde altså, som vi har sett, sin begrunnelse for å ta Viscum og Cucubalus mot leddplager.

Noter

¹ Olav Bø: *Folkemedisin og lærd medisin*, Oslo 1973, s.11.

² Per Holck: *Norsk folkemedisin. Kloke koner, urtekurer og magi*, Oslo 1996, s.37.

³ Jmf. f. eks. Kai Hunstadbråten: *Tenner og tannverk i norsk folketro*, Oslo 1986, s.90.

⁴ Manuskriptet er arkivert i Det Kongelige Bibliotek i København, "Prof. Holms Relationer", Kall 4° 595.

⁵ Ibid. s.23.

⁶ Ibid. s.26.

⁷ Arnamagnæanske institutt, København, AM 370 fol., "ANTIQVITATES Eller Fortegnelse Oc Afritzing paa huis gamle Legender [rettet til Monumenter] som findis [rettet til nu kunde findis eller nu fandtes] Vdij Bergen sticht. Anno 1626", s.13b og 14a.

⁸ Jmf. Herleik Baklid: "Hvad der har bragt dem gennem gulvet er desverre efter al sansynlighed en hemmelig ofring [...]", *Heimen* 3/95, s. 184ff.

⁹ SAO Prestearkivene: Kallsbok nr.1 for Rødenes s.69f. Presten har skrevet dette i 1886.

¹⁰ Se f.eks. A.Chr. Bang: *Norges hellige Kilder efter Reformationen, Christiania Videnskabs-Selskaps Forhandlinger 1885, No.6, Christiania 1885, s.3 og 8f.*

¹¹ P.Chr. Asbjørnsen: *Norske Huldreeventyr og folkesagn* bd.II, Oslo 1949, s.138.